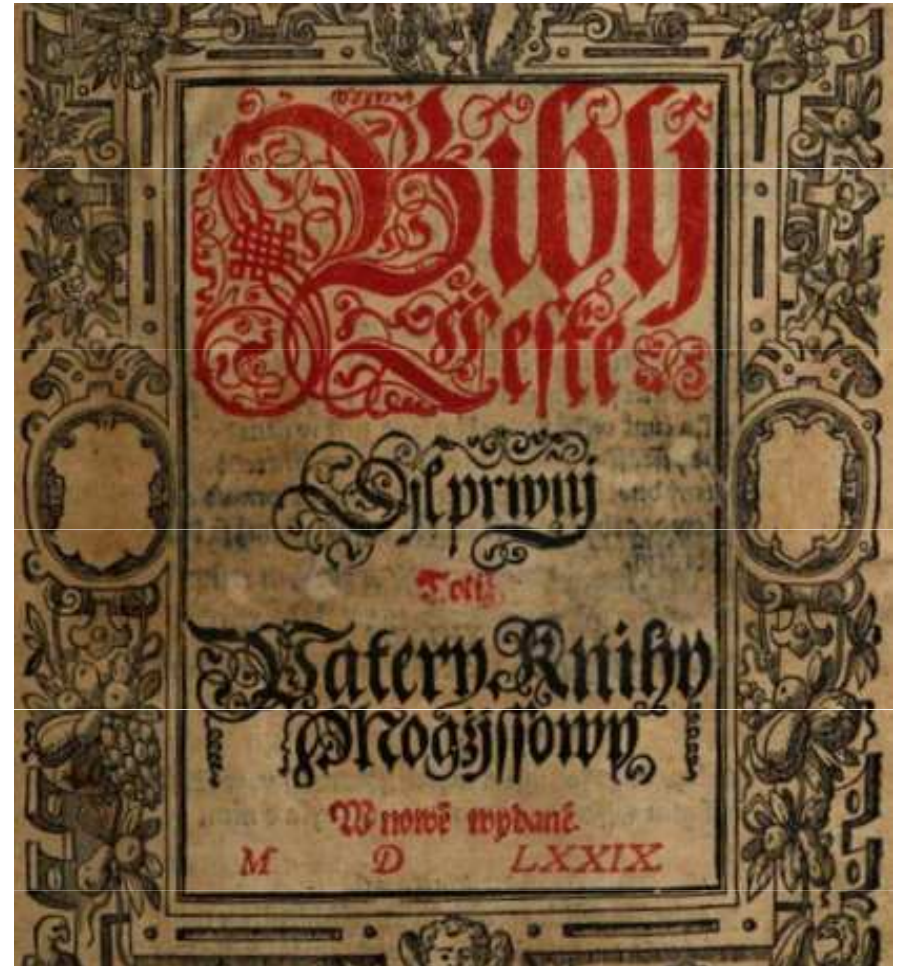

Humanistická čeština

CJJ16 Vývoj spisovné češtiny

Humanistická čeština

- období přibližně od poč. 16. stol. (1526) do roku 1620,
- období vývoje jazyka, které je mimořádně vysoce ceněno, často je hodnoceno jako období **zlaté** – např. Marvan (2006),
- vedle toho se objevují alternativní termíny: **období humanistické a českobratrské** (Havránek, 1980), **raná čeština střední doby** (Zikánová, 2009), **čeština dlouhého 16. století** (Vykypělová),
- termín *humanistická čeština* je poněkud matoucí – ne všichni autoři této doby byli humanisté, ne všechna díla této doby se hlásila k humanismu.

Humanistická čeština – sociohistorické souvislosti:

- v 1. pol. 16. stol. překonává česká společnost kulturní izolaci, do které ji uvrhla husitská a pohusitská doba,
- celé období je formováno konfesijními spory:

utrakvisté/kališníci (oscilující mezi husitskou tradicí, katolictvím a luterstvím)

×

čeští bratři (oscilující mezi vlastním pojetím husitství, luterstvím a kalvínstvím)

×

katolíci (aktivizovaní katolickou tridentskou reformací, před 1620 marginalizovaní)

Humanistická čeština – funkční a sociální expanze

- vývoj spisovného jazyka je výraznou měrou formován rozvojem knihtisku a školství – rozšiřuje se počet uživatelů jazyka,
- kulminuje pronikání češtiny do funkčních sfér, čeština vyspělým jazykem (završuje se proces zahájený v předchozí husitské době):
  - vědy,
  - administrativy a práva,
  - náročné literární tvorby,
- s tímto funkčním rozvojem souvisí rozvoj výrazových prostředků.

Období programové kultivace češtiny

- čeština se stala objektem kultivační péče, vznikly
  - gramatiky
  - rozsáhlá a zčásti i pokročilá lexikografická díla,
- vznikly texty hájící práva češtiny (Viktorin Kornel či Jan Vodňanský – viz níže).

Spisovný jazyk 1. pol. 16. stol.

- vyznačuje se výraznou nejednotností,
- pravopis objektem turbulentního vývoje,
- v průběhu 16. stol. definitivně zanikají některé archaismy (imperfektum a duál) a pronikají některé progresivní formy (*ie* > *í*, *uo* > *ú* <*ů*>, *aj* > *ej*).

Stabilizace spisovného ve 2. pol. 16. stol. I

- modernizuje se a stabilizuje pravopis tištěných textů (kompromis mezi spřežkovým a diakritickým pravopisem),
- definitivně se ustaluje hláskosloví a morfologie,
- navzdory této modernizaci se však spisovná čeština zřetelně odlišuje od běžně mluveného jazyka,

Stabilizace spisovného ve 2. pol. 16. stol. II

- hláskové a morfologické změny se stávají prostředkem stylové diferenciaci mezi jazykem textů vyššího a nižšího stylu, prostředky typické pro jazyk vyššího stylu:
  - odmítnutí *ý* > *ej*, *é* > *í* v koncovkách složené deklinace, protetické *v-*, diftongizace *ú* > *ou*,
  - jmenné tvary posesivních adjektiv *Petrova* × *Petrového*,
  - infinitivy na *-ti*,
  - kongruence přechodníků apod.),
- jako první užívá hláskových a morfologických dublet ke stylovým funkcím ve sbírce *Prostopravda* Mikuláš Dačický z Heslova.

Humanismus

- podstata tohoto fenoménu v českých dějinách 16. stol. objektem diskuze,
- myšlenky humanismu dospěly do českých zemí už za vlády Karla IV. a jeho rozvoj přerušen husitstvím,
- humanismus se začíná znova prosazovat na konci 15. stol., a to především v šlechtickém prostředí,
- jeho hlavním rysem je univerzálnost a důraz na filologii (klíčovým jazykem latina, posléze řečtina),
- za první (a čelné) představitele latinského humanismu v našem prostředí jsou považováni: Jan mladší z Rabštejna (1437–1473), Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (?1461–1510) či Jan Dubravius (1486–1553)

Národní (jazykově český) humanismus

- spojený s pronikáním humanismu do měšťanských kruhů,
- cíle jazykově českého literárního humanismu formulovány Viktorinem Kornelem ze Všehrd v jeho předmluvě k překladu *Knih [...] sv. Jana Zlatoústého [...] o napravení padlého*, 1495,

Kteréhož sem i z té také příčiny rád vyložil, aby se jazyk náš český i tudy šířil, šlechtil a rozmáhal. Neb není tak úzký, ani tak nehladký, jakož se některým zdá. Hojnost a bohatství jeho z toho muož poznáno býti, že což koli řecky, což koli latině (o němčině nyní nepravím) muož povědjeno býti, to též i česky. A není těch knih žádných, řeckých ani latinských [...], aby v česky obráceny býti nemohly. Co se pak hladkosti jeho dotýče, neviem, by tak výmluvně, tak ozdobně, tak lahodně všecko jazykem českým povědjeno býti nemohlo, jako řeckým nebo latinským, bychom se toliko snažili a jedni mimo druhé chvátali, abychom jej vyzdvihli: tudíž by jazyk český hojný, mnohý ytřený a sebe světlejší vidien býti mohl i pulerovanější...

Další vývoj národního humanismu

- na počátku Řehoř Hrubý z Jelení (?1460–1514), Mikuláš Štětina Bakalář (???–1514/1520?),
- naplno se rozvíjí v průběhu 16. stol.,
- specifickou roli zaujímá biblický humanismus (vyznačující se jak návratem k původním biblickým jazykům, tak hledáním původního znění biblického textu – tyto pretexty se pak stávají předlohou nových českých překladů bible).

Institucionální báze humanismu

- menší kroužky humanistických vzdělavců (často organizované kolem šlechtických sídel), např. Jan starší Hodějovský z Hodějova (1496–1566),
- tiskárny, např. již zmíněný Mikuláš Štětina Bakalář, dále např. Mikuláš Konáč z Hodiškova, Jiří Melantrich, Jan Günther či Daniel Adam z Veleslavína,
- ve 2. pol. 16. stol. pronikl definitivně na pražskou univerzitu, která se otevřela světu (např. Jan Campanus),
- humanismus se po počáteční polemice a odmítání nakonec prosadil i v Jednotě bratrské, jak svědčí Jan Blahoslav, překladatelé *Bible kralické* nebo Jan Ámos Komenský,

Humanismus = mimořádný vliv latiny

- latina stále zaujímá roli kultivovaného univerzálního jazyka, který má prestižní status,
- humanisté navazují na tradici antické latiny – odmítají středověkou latinu (zvýšený zájem o řečtinu),
- čeština jazyk s nižšími komunikačními funkcemi,
- dobře patrné je to v dobových gramatikách psaných makarónsky česko-latinsky, kde vzdělanci pro formulaci některých myšlenek preferují latinu.

Ukázka makarónského česko-latinského textu

Takové někdy některé slovíčko že by se našlo, i v knihách znamenitých mužův, *etiam in bonis autoribus*, jako *in rhythmis aut aliquo poemate*¹, ne hned sluší leckomus již nyní to všetečně haněti, a nebo bez soudu a potřeby drze následovati, a nebo sobě nětco nespůsobného, a ovšem grobianského vymejšleti. Hájek a Proxenus, oba již doktoři, užívají toho slova hovězí škola. Nějakáť jest to divná hovězí škola; musejí v ní bejkové a krávy, volové i telata se cvičiti a učiti. I nevím čemu; a také nevím já, kde jest ta škola, musíť tam někde v Praze býti. *Licet probe istis verbis taxari ab eis illum summum nebulonem Mistopolum, hominem perditissimum et nequissimum, cui vix parem to ta Bohemia habet*². Jan Blahoslav *Grammatica česká*

¹ ,a také u dobrých autorů, jako v rýmované skladbě nebo v nějaké časoměrné básni‘

² , Možná že se těmito slovy po zásluze otírají o onoho do-čista ničemného a daremného nejhoršího otrapu Mystopola, jemuž rovného stěží najdeš v celých Čechách

Rozvoj knihtisku

- v prvních desetiletích 16. stol. se vyznačoval ve srovnání s německými zeměmi vývojovým zpožděním: v této době byly č. knihy ještě produkovány typografickým způsobem, který byl pevně zakotven v knižní kultuře středověku a který svědčí o tom, že humanistické/renesanční impulsy do nelatinsky vzdělaného čtenářského prostředí ještě dostatečně nepronikly (Voit, 2013:36),
- proměna českého knihtisku přijímajícího podněty renesanční typografie nastala až v průběhu 2. třetiny 16. stol. (Voit, 2014:175).

Humanistická čeština – žánrová pestrost v oblasti uměleckého jazyka

- rozvoj žánrů literární produkce s vyššími ambicemi: dějepisná a memoárová próza, cestopisy, nábožensky vzdělavatelná próza, homiletika, teologický traktát, liturgické příručky, epistolografie či příležitostná poezie,
- vedle toho se také rozvíjí četba pro nižší vrstvy, jako jsou knížky lidového čtení či letáková produkce (předchůdce kramářského tisku),

- na rozdíl od jiných evropských kultur některé žánry scházejí, zejména ty, které jsou spojeny s recepčním prostředím světských elit, např. světské drama, epos nebo román.

Od pol. 16. stol. pomalý ústup češtiny v oblasti administrativní a právní

- v Čechách během husitské revoluce ústup němčiny, např. v Praze německé zápisy v městských knihách končí 1419 (viz Skála 1977),
- zemské desky podle rozhodnutí zemského sněmu roku 1495 výhradně české,

×

- od poloviny 16. století se postupně posiluje pozice němčiny,
- v pražských městských knihách se od roku 1564 znovu objevuje němčina (Skála 1977),
- příliv zahraničních šlechtických rodů vede k pronikání němčiny do jednání zemského sněmu

vznik prvního jazykového zákona

První jazykový zákon

- z roku 1615 usnesení českého zemského sněmu *O zachování starožitného jazyka českého a vzdělání,*
  - ti, kdo byli přijati za zemské obyvatele nebo měšťany, museli dát děti učit česky,
  - v budoucnu neměla být za zemského obyvatele nebo měšťana přijata osoba neznalá češtiny,
  - při dědickém řízení měla přednost osoba znalá češtiny,
  - u soudů měla být jednacím jazykem pouze čeština,
  - kdo se úmyslně vyhýbal češtině, měl být vyhoštěn ze země.

Období rozhodující pro vývoj českých nářečí

- v tomto období se formují nářeční skupiny, jak je známe z moderní doby,
- východní Morava zasažena valašskou kolonizací (specifické lexikum *bača*, *brynza*, *salaš*, *gazda*, *žinčica/e*).

Humanistická čeština – fonologie I

- dokončila se druhá fáze **diftongizace** *y* > *ej* > *ej*, ale spisovný jazyk ji přijal jen zčásti (1. v útvarech nižšího stylu, 2. zejména v prefixech a lexikálních morfémech),
- **diftongizace** *ú* > *ou* > *ou* (původní grafika <*au*> však zůstala zachována), na počátku slova pronikla jen do textů nižšího stylu a do literatury odborné: *úterý* > *outerý*,
- **změna tautosylabického** *aj* > *ej*: *dělaj* > *dělej*, *vajce* > *vejce* × *děla-jí*, *va-jec*, (územně podmíněná – rozšířila se do celých Čech, na západní a střední Moravu),

Humanistická čeština – fonologie II

- **protetické v-** před *o* (*von*, *vokno*), které se začalo objevovat už ve 14. století, se v 16. stol. územně stabilizovalo na většině území Čech na západní polovině Moravy (včetně západní části středomoravských dialektů),
- skupina [*mje*] vzniklá depalatalizací se změnila na většině území na [*mňe*] – **progressivní asimilace artikulačního místa**: [*mjesíc*] > [*mňesíc*],
- pokračovaly změny, které spisovný jazyk nepřijal, ale které formovaly jednotlivá nářečí, např. **monoftongizace** *ej* > *é* (*dobrej* > *dobré*) a *ou* > *ó* (*mouka* > *móka*), které se rozšířily ve středomoravské nářeční skupině.

Humanistická čeština – morfologie I

- dovršilo se uplatnění kategorie životnosti v deklinaci maskulin:
  - v singuláru jmen zvířat se definitivně prosadil genitiv-akuzativ (*vidím koně*),
  - v singuláru se kategorie životnosti rozlišila také v jiných pádech (gen. *pána* × *hradu*, dat. *pánovi* × *hradu*),
  - v plurálu o- a jo-kmenové deklinace se rozšířil akuzativ-nominativ: *páni* × *potoky*, *muži* × *meče*,

Humanistická čeština – morfologie II

- v 1. pol. 16. stol. definitivně zanikl duál – zbytky jeho forem se uchovaly jako specifické plurálové formy a. substantiv označující párové lidské orgány (*ruce, nohy, oči, uši, ramena, kolena, prsa*), b. číslovek (*dvě, obě + dvě stě*),
- v instrumentálu pl. m. se nesměle začínají objevovat inovované formy končící na *-mi* (podle *lidmi*) – motivováno homonymií akuzativu a instrumentálu pl. u *zuby* (typická pro texty nižšího stylu)

trhat zuby × *trhat zuby* – *trhat zubami*

Humanistická čeština – morfologie III

- Definitivně zanikly jednoduché minulé časy aorist a imperfektum – o zachování imperfekta v biblickém překladu ještě v pol. 16. stol. polemika:

*Ten pak nebohý **bíše** obojího sa pohlaví a rozličných stavův divné věci **působíše** Václav Filomates, Grammatyka česká, 1533*

*Nemělt' jest se kněz tomu posmívati, že ten ubohý, jakž on dí, **Bieše** mnoho působíše, poněvadž vlastnosti řeči české napravitelem býti chtěl. Malá-liž jest to byla věc rozděliti inter tempus perfectum et imperfectum těmi slovy **bieše** a **bylo** Jan Blahoslav, Grammatica česká, 1570*

Humanistická čeština – morfologie IV

- podobně se archaizovaly formy préterita, u který se rozšířila nulová forma auxiliáru

nesl jest → nesl

nesli jsou → nesli

- ve 2. os. sg. kondicionálového auxiliáru se začíná užívat *si* / *-s* (podle auxiliáru préterita)

Ty by nesl → Nesl bys / by si

Humanistická čeština – morfologie V

Přechodníky

- forma sg. feminina přítomného přechodníku získala apokopovanou formu:

jdouci → jdouc

- forma sg. neutra splynula s formou feminina:

dítě jda → dítě jdouc(i)

dítě vyšed → dítě vyšedši

- v textech nižšího stylu začala být porušována kongruence:

muž jda → muž jdouc, jdouce

žena jdouc → žena jda, jdouce

muž a žena jdouce → jda, jdouc

Humanistická čeština – morfologie VI

- zdvořilostní formou se stává užívání 2. os. pl., tj. vykání,
- v písemném styku se šlechtou byla zdvořilostní formou 3. os. (*aby mne Vaše Milost ráčila vyslyšeti*).

Humanistická čeština – syntax, vliv latiny I

- napodobovaly se latinské vazby akuzativu nebo nominativu s infinitivem: *kmen stromový, jež pravili palmovým býti* CestHar ,kmen stromu, o němž tvrdili, že je palmový‘,
- přechodníky jen ve funkci nevazebného subjektového kopredikátu, pod vlivem latinských participiálních konstrukcí se staly oblíbeným prostředkem větné kondenzace (nahrazovaly vedlejší věty)

*Nazajtrí pak, když slunce z hor vycházeti počalo, Čech **povolav** bratra a starších, rozkázal svolati všecku rodinu i jich služebníky a **posadiv** se na jednom pařezu i učinil jest řeč tuto: „Nuže, milý bratřie, milí přátelé a tovaryší, jenž ste účastníci mého putování a této práce!“ V. Hájek Kronika česká*

- kondicionál v obsahových větách jako signál nezaručeného sdělení (ekvivalent novočeského *prý*)

*A svolav všecky biskupy a učitele lidu, tázal se jich, kde **by** se Kristus **měl** naroditi* Bible kralická

Humanistická čeština – syntax, vliv latiny II

- vrcholem stylizačního umění bylo pravidelně konstruovaná složitá souvětí, tzv. perioda

*Rovně jako nebe, kdyby na něm dvě slunce byla, nemohlo by ani ozdoby a náležité okrasy své míti, ani v svém dobrém řádu stati: **tak i** svět tento, kdyby v něm dvě zároveň kralovali měli, nemohl by bez nevoli a válek spravován býti* D. Adam z Veleslavína, *Politia historica*

- pod vlivem latiny užívány „nepravé“ vztahné věty (prostředek textové koherence):

*Takové věci mnozí z učených lidí a zběhlí v kronikách psali o pojítí rozličných národuov. **Jíchžto** kníže a kronikář první jest Mojžíš, kterýž (psal) o nejprvnějším člověku, tj. Adamovi, jenž byl dílo rukú Božích, **od kteréhož** pošli jiní všickni, kteříž byli před potopou světa lidé* V. Hájek, *Kronika česká*

Humanistická čeština – syntax, vliv latiny III

– rozličné slovosledné a větosledné aktualizace,

➤ v textech některých žánrů se prosazuje koncové postavení slovesa (Zikánová 2009:184)

*Rovně jako nebe, kdyby na něm dvě slunce **byla**, nemohlo by ani ozdoby a náležité okrasy své míti, ani v svém dobrém řádu stati: tak i svět tento, kdyby v něm dvě zároveň kralovali **měli**, nemohl by bez nevoli a válek spravován býti* D. Adam z Veleslavína *Politia historica*

➤ neprojektivní konstrukce nominální skupiny: *předešlých časuov historie* Konáč z Hodiškova

– slovní interpozice (hyperbaton): *Učí, aby žádný dobrého skutku **pro marnú** nečinil **chválu*** BiblBen

– větné interpozice

Rovně jako nebe, [kdyby na něm dvě slunce byla], nemohlo by ani ozdoby a náležité okrasy své míti, tak i svět tento, [kdyby v něm dvě zároveň kralovali měli,] nemohl by bez nevoli a válek spravován býti

Humanistická čeština – souvětná syntax I

- vrcholí proces nahrazení spojovacích výrazů utvořených od j-ového kořene výrazy utvořenými od k-ového kořene, např. zánik *jenž* v mluveném jazyce, v psaném jazyce prostředkem stylové disimilace,

*Takové věci mnozí z učených lidí a zběhlí v kronikách psali o pojití rozličných národuov. Jíchžto kníže a kronikář první jest Mojžíš, **kterýž** (psal) o najprvnějším člověku, tj. Adamovi, **jenž** byl dílo rukú Božích, od kteréhož pošli jiní všickni, kteříž byli před potopou světa lidé. V. Hájek Kronika česká*

- z tohoto procesu se vymanilo *jak*, *jaký*, které nahradilo *kterak*, *kteraký*, např. v doplňkových se objevuje spojka *jak* namísto starého *an* (*vidím otce, an přichází* → *vidím otce, jak přichází*)

Humanistická čeština – souvětná syntax II

- spojka *ač(koli)* má definitivně význam přípustkový, jako odkazovací výraz se v maticové větě začíná užívat *předse*,
- v disjunktivním vztahu se vedle dvojčlenného *nebo – nebo, leč – leč* začíná užívat *bud’ – bud’* (zpočátku ve významu libovolnostním),
- konstituje se spojka *nébrž* (zpočátku jako stupňovací).

Humanistická čeština – slovo tvorba, derivace

Substantiva

- u konatelských jmen se zesiluje produktivita sufixu *-ář/-ář* (na úkor sufixu *-ník*),
- sufix *-ník* se prosazuje u jmen činitelských (od sloves na *-ovati* – *hodovník*),
- u jmen míst se se prosazuje sufix *-árna* (*knihárna*).
- u názvů vlastností se vyhraňuje komplementární distribuce sufixů *-ost* a *-ství/-ctví* (od adj. na *-ský/-cký*),
- funkce sufixu *-stvo/-ctvo* se změnila na derivaci kolektiv (*bratrstvo*, *ptactvo*),
- začínají se prosazovat sekundární deminutiva (*-ček*, *zvonek* → *zvonček*).

Humanistická čeština – slovo tvorba, derivace

Adjektiva

- posesivní adjektiva od pojmenování zvířat se odvozují jen formantem *-í* (*psí*) a vytlačují z úzu některé útvary starší (*býkový*),
- definitivně se vyhraňuje subkategorie adjektiv vyjadřujících podobnost, jejichž prostředkem se stávají sufixy *-ovatý* a *-ovitý* (*cibulovatý*, *jablkovitý*).

Slovesa

- rozvíjí se skupina sloves vyjadřujících násobenost tvořených pomocí sufixu *-va-* (*mluviti* → *mluvívati*, *volati* → *volávati*), dokonce se jako expresivum mohl tento sufix reduplikovat (*chodívávati*),

Humanistická čeština – slovo tvorba, kompozice

- její vývoj mírně stagnuje, objevují se nepočtená nová kompozita dějová (*hromobití*) a činitelská (typ *šatůkrádce, břichopásek*),
- kompozita s předním členem verbálním se jen omezeně uplatňují v terminologii (*lomikámen, střebíkrevka*), podobně kompozita s předním členem adjektivním (*mateřídouška, holobrádek*),
- kompozita pojmenovávající osoby s předním členem *spolu-* nabývají na produktivitě (*spolukníže, spoluhejtman*),
- tradiční typ adjektivních kompozit s předním členem adjektivním a zadním desubstantivním (*ploskonohý, tvrdošíjný*) poněkud stagnuje,
- trvá produktivita adjektiv s předním členem numerálním (*čtvernohý*),
- nově se objevují kompozita se zadním členem deverbálním a předním členem substantivním v genitivu tvaru (*chvályhodný, krvežíznivý*).

Humanistická čeština – lexikum, přejímky

- latina a řečtina tradičně ovlivnila pojmové okruhy vědecké, školské a administrativní (*akta, apelací, audiencí, bibliotéka, diftoňg, geminus* ‚dvojtečka‘, *intonací, mandát, syllaba*),
- vliv latiny se projevuje v přejímání textových orientátorů *alias, item* ‚dále, také‘, *exempli gratia* (e. g.), *et cetera* (etc.), *ut pote* apod.,
- vliv němčiny se projevil zejména v oblasti řemesel a výroby (*hamrle, rašple, verkpaňk*) a vojenství (*halapartna, fendrych, kyrys, rytmistr, mustrovati*),
- němčina a latina také obohatily konverzační vrstvu slovní zásoby (*apetit, kalendář, foch, handlovati, pasírovati*),
- němčina tradičně zprostředkovává výrazy původu francouzského (*oficír, kurýr, kvartýr*),
- pronikání slov italského úvodu (*admirál náve, korzár* a zejména v oblasti umění a uměleckých řemesel, např. *altán*), vedle toho také slova spojená s deklasovanými vrstvami: *banda, badita, bambitka*.
- .

Jazyk básnický

- čeština proniká do časoměrné poezie (Benešovský, Blahoslav, Nudožerský), ale jde o efemerní epizody,
- rozvíjí se tradice duchovní písně, která kulminuje v kancionálové produkci,
- Šimon Lomnický z Budče obohatil básnický jazyk užíváním deminutiv v přírodních obrazech *an to již slunečko svítí jasněji, an ptáčkové zpívají veseleji...*

Jazyk právnícký a administrativní

- vrcholí jeho vývoj v předspisovném období,
- dosahuje vysokého standardu – naplňuje náročné stylistické ideály, právní terminologie se dále obohacuje a syntax se zdokonaluje,
- pro potřeby právníckého jazyka vznikají jisté slootovorné typy, hlavně deverbální adjektiva se sufixem *-itý* (*důležitý, určitý, nepřetržitý*),
- úsilí o vytříbené vyjadřování se projevuje i ve stylu jednacím,
- užívá se jako administrativní jazyk v (Horních) Uhrách a ve Slezsku.

Zvýšený zájem o biblický překlad

- ústřední roli ve stabilizaci spisovného jazyka hrály edice biblického překladu,
- v průběhu 16. stol. klíčové křesťanské denominace vydaly svůj biblický překlad (příklady zásadních):
  - **utrakvistické** – *Bible benátská* (1506), *Optátův Nový zákon* (1533), *Bible Severýnova* (1529, 1537), *Bible norimberská* (1540), *Bible Melantrichova* (1549, 1556–1557, 1560–1561, 1570, 1577; ve Veleslavínově vydání ještě 1613);
  - **bratrské** – *Klaudyánův Nový zákon* (1518), *Lukášův Nový Zákon* (1525), *Nový zákon Blahoslavův* (1564, 1568), *Kralická bible* (1579–1594, 1596, 1613);
  - **katolické** – *Plzeňský Nový zákon* (1527, přetisky v Norimberku 1534, 1538 ad.).

Polemika o povahu biblického jazyka

- mohutný proud úsilí o český biblický překlad se stal základnou stabilizace spisovné češtiny,
- předmluvy některých edic biblických textů a dobové gramatografické příručky svědčí o polemice mezi představiteli Jednoty bratrské a zástupci utrakvistů o povaze biblického překladu (Vykpělová, 2008),
  - čeští bratři inklinovali **k archaizaci** biblického jazyka,
  - kdežto utrakvisté usilovali o jeho **modernizaci**,
- někteří autoři vidí v tomto vývoji tendenci ke **konfesionalizaci** spisovného jazyka, která se však nakonec neprosadila (Vykpělová, 2008; Vykpělová, 2013).

Bible kralická

- velké (ale nikoli jediné) zásluhy o stabilizaci a výslednou podobu spisovné češtiny 2. pol. 16. stol. má Jednota bratrská, z jejíhož středu vzešla *Bible kralická*,
- její jazyk syntézou nového humanistického stylu s tradičními hodnotami dřívějších období,
- navazuje na Blahoslavovy překlady *Nového zákona* (1564, 1568) a jeho jazyková a stylistická doporučení, které formuloval ve své rukopisné gramatice,
- první překlad z původních jazyků (hebrejštiny a řečtiny),
- 1. vydání v šesti dílech v rozmezí 1579 až 1594, tzv. **šestidílka**, po vzoru tóry doplněno komentáři a různočteními,

Bible kralická – šestidílka

novozákonní znění

odkazy na parení biblická místa

Rod Kryš S. Matausse.

byla žena Dzyáffowa.

7 Šafomau zplodil Koboáma. Koboám zplodil Abiáffe. Abiáš zplodil Azu.

8 Aza zplodil Jozaffata. Jozafat zplodil Joráma. Jorám zplodil Ozyáffe.

9 Ozyás pak zplodil Joátama. Joátam pak zplodil Achasa. Achas zplodil Ezechyáffe.

10 Ezechyáš pak zplodil Manasfesa. Manasfes zplodil Amona. Amon pak zplodil Jozyáffe.

11 Jozyás pak zplodil Gekonyáffe, a bratř jeho, w zagerj Babilonském.

12 A po zagerj Babilonském Gekonyás zplodil Salaryele. Salaryel pak zplodil Zorobábele.

13 A Zorobábel zplodil Abiuda. Abiud pak zplodil Eliáchima. Eliáchim zplodil Azora.

14 Azor potom zplodil Sáochoa. Sáocho zplodil Achima. Achim pak zplodil Eliáš.

Eliáš.

Enliowjswj gest přemějeno. Wtj (1 Par. 3. c. 17. Gen. 22. g. 39.) A tak rod Šafomau a Wátama jako w geden rod gest wreden; odkudj y Josef manžel Marye posle. f Zorobábel nebyl tělesně zploden od Salaryele/nle od Pedeta (1. Par. 3. d. 19.) Salaryelů pak byl toliko wník. (Zgge. 1. a. 1.) Prawi se pak je gest od něho zploden/proto, je potom mšto geho w zpráwodání lidu nastampěl / a gest někteřj synů, od něho y wychován byl. Nebo Písma swatá nazywáji synem něctím y toho. Edoj gest od něho za syna zvolen; jako Woghš skauř synem deery Saronowj (Eko. 2. b. 16.) A toho Edoj gest od něho wychován; podle čehoj y Arysus synem Joseffowj skauř (Luk. 2. c. 21.) Ano y toho Edoj na nctj mšto po smrti geho došedne. Podle čehoj Gekonyás syn Jozyášů (1. Par. 3. c. 16.) a Ezechyáš syn Joachimů, gmat Gekonyášů skauř (1. Par. 3. c. 16.) gesto syc geho Strýc (4. Kni. 24. d. 17.) a ne otec byl. Je pat w tomto tictj postu Strýctem nctěra gma gmat se od S. Matausse a gmat od S. Mateusse postěbáji; tm aš to t. Je to ešby ště se w rodu Amona počtaji, nctěra gma mšty z tétoj přetěb přj Gekonyášů (1. Kni. 3. d. 19.) 2. Je S. Mataus nctěra gma nctěra gmaty z tétoj a formo nctěra nctěra. S. pat krtě na přetěb gmaty gmaty otcyčj wšm; Gato Edoj S. Mataus počtaji Abiuda. (Mat. 2. b. 19.) Toho S. Mataus počtaji Krtěho přetěb toliko lidu Luk. 3. d. 22. Je Wstěb, gctj Ewangelišowj wšm; gma nctěra nctěra co w tole obitaji do gmaty gmaty w čhoj mšty a mšty. gmat mšty krtě mšty. Gato w přetěb tm gmatem To počtaji (1. Par. 3. d. 22.) Ehořm nct Eliáchim (Mat. 2. b. 19.) Mataus (Luk. 3. d. 22.) Jeřm a tč mšty mšty, ten krtěhoj Džy wšm; gmat a přetěb. Gato w tole zpráwodání: S. Mataus zpráwodání rod Joseffů; S. pat krtě rod pany Marye.

komentáře a různočtení

Bible kralická

- jazyk a styl *Bible kralické* byl mírně konzervativní v hláskosloví a morfologii,
- syntakticky bohatý, avšak bez výrazných latinismů,
- s širokou slovní zásobou, oproštěnou od dobové příměsi slov cizího původu (nevyhýbá se ovšem běžným dobovým germanismům).
- v předbělohorském období byla vydána ještě dvakrát 1596, 1613, ale už bez komentářů,
- v následujících obdobích se stala vzorem jazykové správnosti, v nové době hlavním zdrojem a emblémem kodifikace nové spisovné češtiny.

Bible Melantrichova

- vedle *Bible kralické* se v 16. a 17. stol. velké vážnosti napříč rozličnými konfesemi těšila také *Bible Melantrichova*, kterou Melantrich vydal celkem pětkrát (1549–1577) a roku 1613 ještě jednou D. Adam z Veleslavína,
- jazykový úzus tiskařské produkce D. Adama, který se věnoval programové kultivaci č., se v mnoha oblastech nakonec sblížil s jaz. územ bratrských tisků (v souvislosti s tím se hovoří o **češtině veleslavínské**),
- někdy se jazykový úzus obou center rozděluje na *kralický/českobratrský* a *veleslavínský* – srov. (Porák, 1983; Koupil 2019).

Bible Melantrichova (1570) – Bible kralická (1593)

Bible Melantrichova

1 Když se pak byl narodil **Jézus**, v Bethlémě Júdově, za dnův Herodesa krále, hle, **mudrci přijeli od východu** slunce do Jeruzaléma, 2 řkouce: „Kde jest, kterýž se narodil Král židovský? Nebo viděli jsme hvězdu jeho na východu slunce a přijeli jsme, **abychom se jemu klaněli**.“ 3 To **uslyšav** Herodes král, zarmoutil se i **všickni** Jeruzalémští s nim. 4 A povolav všech **prvních z kněží a učitelův lidu**, tázal se jich, kde by se měl Kristus naroditi. 5 A oni řekli: „V Bethlémě Júdově.“ Neb tak jest psáno skrze Proroka: 6 „A ty Bethléme, země júdská, nikoli nejsi nejmenší mezi knížaty júdskými, neboť z tebe mně vyjde **Vuodce**, kterýž bude zpravovati lid můj Izrahelský.“ 7 **Tehdy** Herodes tajně povolav **mudrcův**, pilně se jich ptal **na čas Hvězdy, kteráž byla ukázala**.

Bible kralická

1 Když se pak narodil **Ježíš** v Betlémě Júdově, za dnův Heródesa krále, aj, mudrci **od východu slunce přijeli** do Jeruzaléma, 2 řkouce: „Kde jest ten, kterýž se narodil Král židovský? Nebo viděli sme hvězdu jeho na východu slunce a přijeli sme **klaněti se jemu**.“ 3 To **uslyšev** Heródes král, zarmoutil se i **všecken** Jeruzalém s ním. 4 A svolav všecky **biskupy a učitele lidu**, tázal se jich, kde by se Kristus měl naroditi. 5 Oni pak řekli mu: „V Betlémě Júdově.“ Nebo tak jest psáno skrze Proroka. 6 „A ty Betléme, země júdská, nikoli nejsi nejmenší mezi knížaty judskými, neboť z tebe vyjde **Vývoda**, kterýž pásti bude lid můj Izraelský.“ 7 **Tedy** Heródes tajně povolav **mudrců**, pilně se jich ptal, **kterého by se jim času hvězda ukázala**.

Daniel Adam z Veleslavína(1546–1599)

- Melantrichův zeť a dědic jeho tiskárny,
- významný vzdělanec a vydavatel českých knih, který se svou činností překladatelskou a ediční zasloužil o kultivaci češtiny,
- jazykový úzus jeho tiskařské produkce se v mnoha oblastech nakonec sblížil s jazykovým územ bratrských tisků (v souvislosti s tím se hovoří o **češtině veleslavínské**),
- někdy se jazykový úzus obou center rozděluje na *kralický/českobratrský* a *veleslavínský* – srov. (Porák, 1983; Koupil 2019).

Období teoretického zájmu o češtinu

- rozvoj gramatik a slovníků stimulován humanismem a knihtiskem,
- vznikly první gramatiky češtiny,
- mimořádný rozvoj lexikografie.

První „gramatika“ češtiny

- *Grammatika česká*, Náměšť n. Oslavou 1533, Beneš Optát, Petr Gzell, Václav Philomates, zvaná též *náměšťská mluvnice*
  - návrh reformy pravopisu,
  - nesoustavná morfologická, syntaktická a stylistická doporučení týkající se povahy překladu biblického jazyka (z latiny),
  - mimořádný dopad na další vývoj (vyšla ještě 3×: 1543 v Norimberku, 1588 a 1643 v Praze),
  - stala se základem gramatiky J. Blahoslava,

Grammatika česká 1533

Brāmatyka Czeška w dwogę strānce

ORTHOGRAPHIA PRZEDKEM
Kteráž wčę českú řeč práwě a wlastně
psáti/y čęsti. Ta se y lepe
šom hodě:

ETYMOLOGIA POTOM
Kteráž wčę českú řeč práwě a
wlastně mluwiti/y z latě
ny wytládati. Ta sa
aným latiněšom
přěslušě

Ktožkoli žádáš český řádne čęsti
psáti: y z latěny chceš wytládati
Máš tyto z nowa wydané s pilnostě
Eněšty přěčęsti.

Blahoslavova gramatika

- *Grammatica česká, od kněza Beneše Optáta, a od kněze Václava Filomátesa předešlých let vydaná a nyní od J . B . P . povysvětlená, nemálo i napravená a porozšířená,*
  - autorem Jan Blahoslav – vznikla jako komentář k náměšťské mluvnici, navíc doplněna o dalších 7 knih,
  - práci dokončil 1571, avšak do 19. stol. nevyšla tiskem (zůstala zachována jen v rukopisné formě),
  - ve druhé části nazvané *Přidání některých věcí k Grammatice české příhodných* shrnul své zkušenosti překladatelské, uvedl výklad o přejatých slovech, pojednal o požadavcích na vysoký styl, o dialektech, uvedl příklady nevhodného i vhodného vyjadřování, předložil sbírku přísloví a rčení.

Další gramatiky

- 1577 vydal Matouš Benešovský, zvaný Philomonus, mluvnicki *Grammatica Bohemica*, uvádějící jen deklinační a konjugační paradigmata,
- 1603 vydal Vavřinec Benedikt Nudožerský knihu *Grammaticae Bohemicae libri II*,
  - první soustavná gramatika češtiny,
  - první gramatika čeština napsaná Slovákem,
  - první kniha pojednává o výslovnosti, grafice a zejména o morfologii,
  - stručnější druhá kniha o syntaxi jednoduché věty (výklady kongruence a rekce).

Benešovský

Tyto hos	Starosty	Præfectos
ó	Starostové	Præfecti
Inst: Témto	Starostami	Præfectis
Septi: těchto	Starostách	Præfectis

7

Nominatiu^s Tato panna Hæc virgo
 Genitiuus Tého Panny huius virginis
 Datiuus Tého Panně huic virgini
 Accusatiu^s Tuto Pannu hanc virginem
 Vocatiuus ó Panno ó virgo
 Instrumé: Tauto pánau virgine
 Septimus Tého Panně virgine

Pluraliter.

Tyto	Panny	Hæ virgines
Týchto	Panen	harum virginum
Tanto	Pánám	his virginibus
Tyto	Panny	has virgines
ó	Panny	ó virgines
In: Témto	Pánami	his virginibus
	¶ Instru: Dualis Pannama.	
Týchto	Pannách	his virginibus

In e secunda Declinatio Mascu:
 Fœmi: & Neutorum.

Nominat

Nudožerský

GRAM: BOEM:		
dobrým: Bojich/ dobrých: Bojim/ do- brým: Bojimi/ dobrými.		
3.	Est verò adiectivum in plurali nu- mero generis omnis in uno sine.	
4.	Accusativus singularis masculini in animalis præcedet, animalis se- quitur: quia ille nominativo, hic genitivo similis est.	
5.	Vocativus singularis similis est nominativo in omni genere.	
6.	Declinatio nominis adiectivi est duplex; adiectivi unius finis, aut trium finium.	
7.	Unius finis, cuius tria genera in uno nominativi singularis sine. ne- pe in j figurativo, continentur: ejus reliqui casus vel crescunt per j/ vel in idem tantum desinunt: unde sin- gularis pro fœminino genere in j vel y tantum desinit in omnibus ca- sibus.	
<i>Exemplum figurativæ j.</i>		
Singularis.		
<i>M.</i>	<i>F.</i>	<i>N.</i>
N. Boji	Boji	Boji
G. Bojiho	Boji	Bojiho
		D. Boo

LIBER I.			28
D. Bojimu	Boji	Bojimu	
A. Boji & Bojiho	Boji	Boji	
V. Boji	Boji	Boji	
L. Bojim	Boji	Bojim	
I. Bojim	Boji	Bojim.	

Plural: generis omnis.

N. Boji
G. Bojich
D. Bojim
A. Boji
V. Boji
L. Bojich
I. Bojimi.

1. Sic Člověčj/wěčj / prvni/sepšj. Item
 possessiva, čj possessivum infinitivum,
 & gegj possessivum fœmininum, u-
 trumque absq; vocativo.

Singularis.

<i>M.</i>	<i>F.</i>	<i>N.</i>
N. Gegj	gegj	gegj,
G. gegiho	gegj	gegiho,
D. gegimu	gegj	gegimu
A. gegi & gegiho	gegj	gegj
L. gegim	gegj	gegim
I. gegim	gegj	gegim.

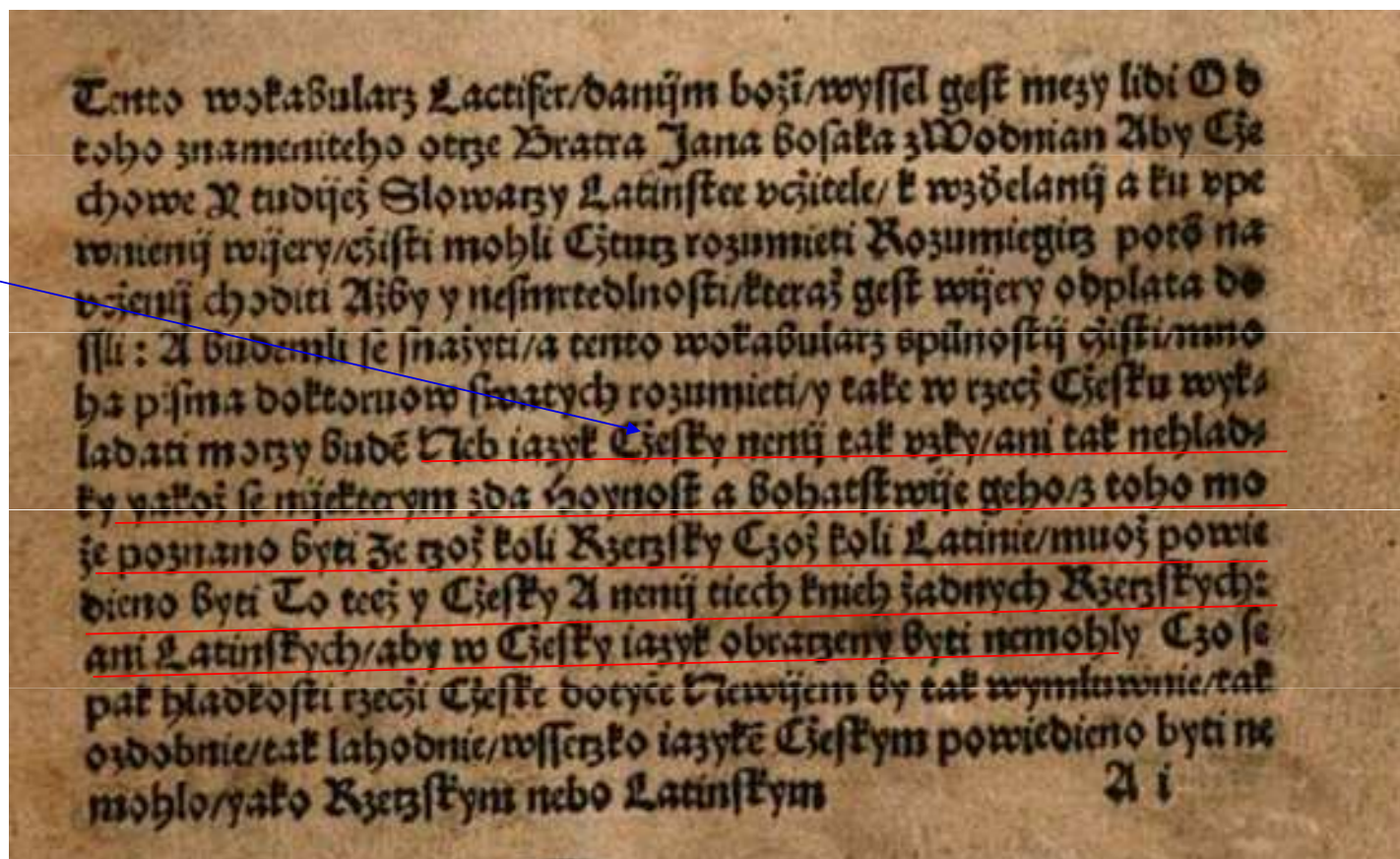
E 4 Plura

Přejato z Vokabulář webový. Dostupné z <https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/mluvnice/>

První tištěný slovník češtiny – *Lactifer*

- (Vokabulář) *Lactifer* latinsko-český, bosák Jan Vodňanský zvaný Aquensis, 1511, Plzeň, východiskem latinské *Regulae grammaticales* (1470), jejichž autorem byl Guarinus Veronensis,
- v předmluvě obrana češtiny:

Vícejazyčné slovníky češtiny – *Dictionarius*

- oblibě se těšil vícejazyčný slovník *Dictionarius trium linguarum latine, teutonice, boemice* (1510, 1513, v mírně modifikované podobě 1514, 1526, 1532).

De celo.			Ordo	pořádek
Deus	Buoch	Got	Res	wietz
Deitas	Gostwi	Gotbayt	Numerus	počet
Sanctus	swaty	heilig	Facies	twaaf
Angelus	angel	engel	Forma	zpusoba
Anima	dussie	seel	Persona	osoba
Spiritus	duch	geyst	Trinitas	trogitze
Celum	nebe	bymel	Unitas	gednota
Terra	zemie	erden	Virtus	tznost
Stella	hwiezda	stern	Potestas	moz
Mare	morze	merr	Qualitas	zpusobnost
Aer	powietrzij	lufft	Quantitas	kterakost
Ignis	wohen	feuer	Corpus	tielo
Aqua	woda	wasser	Voluntas	wuole
Sol	sluntze	sun	Infernus	peklo
Lux	swietlo	liebe	Mundus	swiet
Luna	miesytk	mon	Demon	čert
Tenebre	tmy	finsternis	Mors	smrt
Radius	pabrsek	glantz	Vita	zywot
Nox	noz	nachte	Ambra	stin
Crepusculū	sumrak	abent		

De aere.

Vícejazyčné humanistické slovníky češtiny

- vznikaly další podobné humanistické slovníky (*vokabuláře*), zejména *Vocabularium trilingue* Petra Codicilla (Praha 1546), který byl později přepracován Pavlem Pressiem pod názvem *Vokabulář v nově spravený a rozšířený* (Praha 1576) a do konce 18. století vydán ve více než 30 dalších vydání,
- *Lexicon symphonum*, čtyřjazyčný slovník Zikmunda Hrubého z Jelení (Basel 1537–1544),
- *Dictionarium septem diversarum linguarum* (1605), Petr Loderecker (též Lodorecker): latinsko-italsko-německo-chorvatsko-česko-polsko-maďarský lexikon (přepracovaný pětijazyčný slovník Charváta Fausta Vrančiče-Veranda (1595), doplněný o češtinu a polštinu.

Zikmund Hrubý z Jelení: *Lexicon symphonum*

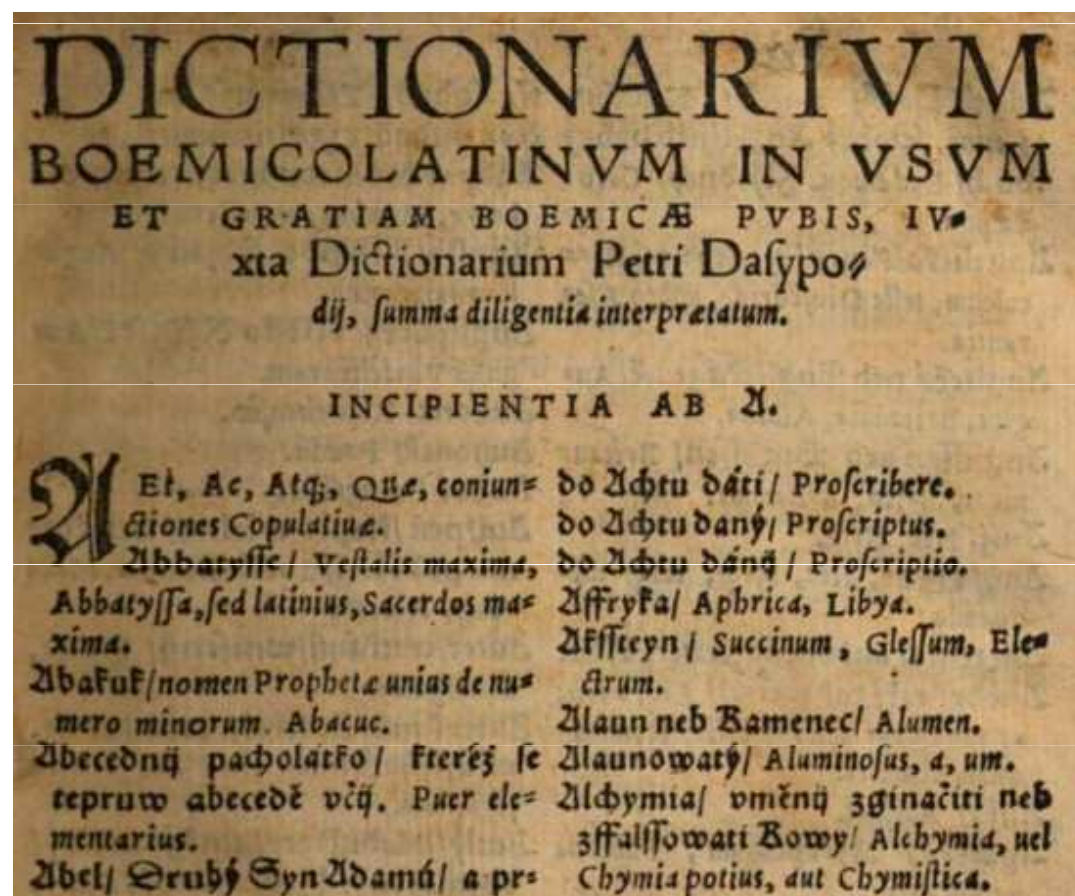
LEXICVM
SYMPHONVM
 SIGISMVNDI GELE/
 NIO AVTORE

ΔΙΑ ΤΕΣΣΑΡΩΝ

	LATI/ NA	GERMA/ NICA	GRAE/ CA	SCLAVI/ NICA
	AETVM	Eslich	ἄξιϞ	Oczet
	Aethra	hayter	αἶθρα	gitro
	Aeuum	euig	αἰών	wiek
	Ampulla	ampel	λαμπυεις	lampa
	Amygdalum	mandel	ἀμύγδαλον	mandla
	Angelus	engel	ἄγγελϞ	andiel
	Angulus	eck	καυθός	kaut
	Aper	eber	κάπρϞ	weprz

První česko-latinský slovník

- *Dictionarium Bobohemicolatinum in usum* 1562 (2. díl k latinsko-českému. slovníku 1560) Tomáše Rešelia Hradeckého – po vzoru slovníku německého humanisty Petra Dasypodia (Rauchfusse),

První etymologický slovník

Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají..., Matouš Benešovský zvaný Philonomus (autor gramatiky), 1587.

Temnost, tma, temnice, vše za jedno, oxotóg, tenebrae.

Mrákota, mračno, vše jedno.

Mráz, sníh, jíní. Těchto věcí počátku nenacházíme, nebo některé věci takové samy jsou počátkem a počátek počátku míti nemůže, jinak by bez konce bylo počátku hledati.

Hlava Rusové říkají holova, snad že holo vlasů.

Nos, nasus podobná slova, snad od nesení.

Chřípí od hlasu, který od nich pochází, nebo od chrápání.

Oči. Oko, odtud okolek.

Vlas, že se vleče, jakožto věc vláčkovitá.

Ústa od ouzkosti, neb ouzká jsou rta. Labia.

Jazyk. Toto slovo v slovanském jazyku indiferens, nebo i jazyk v ústech i národ se jím rozumí. Jako: Chválíte Hospodina vsí jazyci etc, a jinde v žalmu 44.: Jazyk moj trosto knížníka skoropisca.

Ruka, odtud rek, člověk udatné ruky, Polsky renka.

Prst, že jest prost, to jest odděleny od jiných prstů. Slovansky a polsky perst; odtud prsten.

Palec, že jest jako palice; palice slovansky berla.

Slovníky češtiny – Daniel Adam z Veleslavína

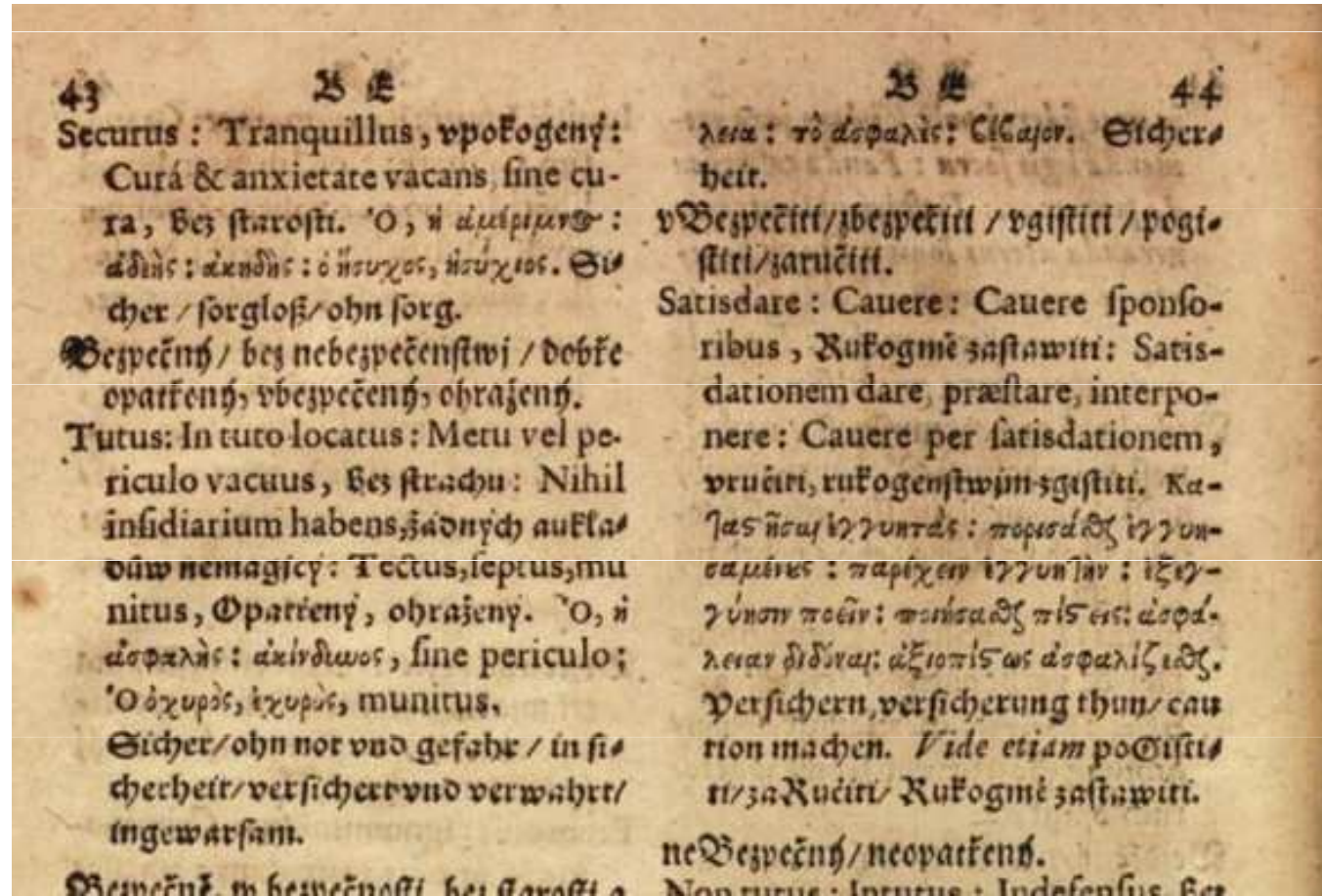
Ztělesňuje vyvrcholení českého předbělohorského slovníkářství,

- *Dictionarium linguae latinae* (1579) – na základě latinsko-německého slovníku Basilia Fabera Sorana (1571),
- *Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus linguis [...] continens* (1586), vzniklo podle slovníku Hadriana Junia (Antverpy, 1567),
- *Nomenclator quadrilinguis* (1598), vzniklo podle čtyřjazyčného nomenklatoru Elfrica Emmelia, členěno do pojmových okruhů, převažují substantiva,
- *Sylva quadrilinguis* (1598), nejvýznamnější dílo, abecední česko-latinsko-řecko-německý slovník, vytvořený rovněž na podkladě díla Elfrica Emmelia, a sice pětijazyčné *Silvy*.

Veleslavínova *Sylva quadrilinguis* (1598)

- nejvýznamnější české lexikografické dílo předmoderní doby,
- abecední česko-latinsko-řecko-německý slovník,
- všechny slovní druhy,
- obsahuje synonyma, reflektuje frazeologii a kombinatoriku
- nesměle se objevuje hnízdování,

Vývoj pravopisu

- v 1. pol. 16. stol. se mísí diakritický pravopis se spřežkovým, mimořádně variabilní situace,
- náměšťská mluvnice přichází s návrhem reformy, která představuje kompromis mezi spřežkovým a diakritickým pravopisem, po drobných modifikacím (stimulovaných bratrským územ) se ve 2. pol. 16. stol. ustálil v oblasti knihtisku, označuje se jako **bratrský** nebo **tiskařský pravopis**,
- ve sféře rukopisných textů zůstává zachována původní nejednotnost, označuje se proto jako **písařský pravopis**.

Více viz *Nový encyklopedický slovník češtiny*

<https://www.czechency.org/slovník/BRATRSK%C3%9D%20PRAVOPIS>